

REZUMAT

În această lucrare am investigat evenimente care țin de misterul fenomenului morții și al muririi în Cîmpia Transilvaniei. Miza nu a fost monografică. Două au fost criteriile care m-au orientat în selectarea, observarea faptelor și în analiza lor. Primul pleacă de la delimitarea făcută, în cartea sa, Gramatica funerarului, de către Nicolae Panea care distinge trei chipuri ale morții, de la a) moartea împlinire (obișnuită), la b) moartea criză (intervenită înainte de vreme, omul nu a apucat să experimenteze, să consume celelalte treceri, pentru a ajunge, firească, la pragul Marii Treceri) și la c) moartea impură (situațiile violente, accidentale, deviante, anormale).

Am explorat această triadă evenimențială funerară pornind de la exemplele întâlnite de mine în teren. În documentare, nu interviurile descriptive, postfactum, cu tendință spre relativă (și falsă) unitate/uniformitate reconstitativă a faptelor, a avut întâietate ci, observațiile directe, în teren, *observarea morții in vivo*.

Am fost prezent, singur sau în echipă, ori de câte ori am putut, la înmormântări, parastase, comemorări familiale sau comunitare.

Al doilea criteriu care mi-a orientat atenția, interesul în cercetare a fost spațiul. Mi-am propus să urmăresc ritualistica funerară manifestată la intersecția cu coordonatele spațiului cultural, în dinamica atributelor sale simbolice. Ce legătură au ritualurile funerare cu spațiul, cum creează și modifică (perturbă, alterează, afectează) ele, prin investire, spații cu atribute funerare, care pot fi permanente, constante, invariante, sau temporare, ținând de scenografia rituală a unui moment sau altul.

Cum și dacă, anumite spații, prin conotația lor funerară intrinsecă, reclamă, necesită apelul la ritual adecvat, în anumite deschideri temporale. Între ritual, spațiu și timp există, întotdeauna corelații, determinări care permit transgresarea reversibilă între planul profan și planul sacru, între aici și dincolo.

Actul morții trasează un corp organizat de obiceiuri, tulburătoare prin profunzimea și stabilitatea lor: pregătirea trupului, grija pentru calea sufletului, pentru noua sa condiție, mai ales în decursul celor patruzeci de zile marcate de obstacolele călătoriei spre lumea de dincolo, finalizată cu Judecata particulară și cu încadrarea într-o

altă ordine. Practicile săvârșite vizează schimbarea de status și adaptarea la noua condiție, toate formele și actele rituale converg înspre același reper.

Pentru prima categorie, moartea împlinită, am pornit de la un exemplu de persoană în vârstă (bărbat), pentru care, trecerea dincolo a închis, în mod firesc ciclul vieții, destinul pe pământ, la 75 de ani.

O parte importantă din lucrare se concentrează pe ceea ce Nicolae Panea numește moartea împlinită, adică survenită ca încheiere firească ciclului traiului, la capătul unei vieți împlinite. Am exemplificat cu cazul unui bărbat de 76 de ani, din satul Tritenii de jos, care este și localitatea natală a scriitorului Pavel Dan.

Observarea directă a mai multor înmormântări, interviurile ulterioare, mi-au permis o prezentare secvențială, etnografică, pe care am considerat-o necesară pentru a inventaria mulțimea gesturilor, schema ritualică și desfășurarea dramaturgiei sociale pe care o presupun, o declanșează astfel de evenimente. Originarea, din aceste locuri, a lui Pavel Dan, mi-a înlesnit, luând ca sursă nuvelele sale, să compar realități ritualice ale aceluiași topos, la distanță de aproape un secol (începutul secolului XX – începutul secolului XXI). Concluzia: multe aspecte consemnate, surprinse de către Pavel Dan, chiar dacă el nu și-a propus să fie etnograf, rezistă, atât în scenariu, cât și în credințe, în mentalitatea colectivă. Altele au fost prinse în vârtejul unei inerente dinamici sau în malaxorul schimbării de paradigmă. Chiar faptul că el nu menționează, în scrierile sale, pomul în ritualul funerar, poate fi o dovadă că, la acel timp, pomul nu era intrat într-un scenariu ritualic generalizat, ci, se folosea doar la tineri, probabil doar la cei nenunțiți, ca parte a scenariului de nuntă-în-moarte. Or, Pavel Dan descrie doar înmormântări de oameni bătrâni, adică moartea împlinită.

Am urmărit, după înmormântare, timpul pomenilor, care coincide cu timpul doliului, acela de un an de zile. După care, cel dus, din mort al familiei, devine moș al comunității, adică intră, genealogic, în rândul strămoșilor, al celor dreپți, al spiritelor protectoare.

Relațiile cu strămoșii țin de alt registru, reglementat ritualic, la nivel comunitar. Periodic au loc contacte, întâlniri necesare între cei vii și cei duși, într-un protocol foarte bine reglat. La anumite date, porțile dintre lumi se deschid, iar sufletele strămoșilor se întorc acasă. Întregul spațiu comunitar devine, cu aceste prilejuri, pe de o parte, un loc

augural, al ospitalității, pentru cei așteptați, dar, pe de altă parte, și un loc securizat, prin gesturi de apărare, împotriva spiritelor malefice, nedorite, care, în conjuncția porților deschise, pot atenta la liniștea comunității.

Moartea impură. Pentru cea de a doua categorie, din tipologia triptică a morții (Panea, 2003, p.35), am ales să exemplific cu cazul partizanilor de la Sântejude Vale.

După al doilea Război Mondial, România a intrat în zona de dominație militară și politică a Uniunii Sovietice, care a dus la instalarea guvernului comunist. Pentru foarte mulți cetățeni români, care nu erau agreeți de noul regim sau nu îmbrățișau ideologia acestuia, au urmat ani de teamă, teroare, represiuni. Orice persoană suspectată de a fi dușman al poporului putea ajunge în închisorile politice sau la moarte, prin execuții sumare.

Au existat și oameni care au avut curajul de a se opune regimului. Au apărut grupuri de partizani care au rezistat mulți ani, în păduri și în munți, înfruntând, pe viață și pe moarte, organul represiv al statului, Securitatea. După căderea regimului comunist, foștii dușmani ai poporului, victime ale represiunii, au beneficiat de reconsiderare, reabilitare, care i-a transformat în eroi anticomuniști. O seamă de acțiuni comemorative, care instituie o nouă tradiție, postcomunistă, se încadrează în procesul numit *politics of memory*.

O cercetare de referință, pe plan internațional, în acest domeniu, este cartea *Viața politică a trupurilor moarte*, de Katherin Verdery. Exemplele pe care antropologul american își aplică teoriile se referă fie la elite, adică personalități, a căror glorie postumă este rescrisă prin acțiuni comemorative, fie tragice evenimente de război, în care au fost executați indivizi anonimi, dar foarte mulți, victime ale unor atrocități (epurări etnice), în care impactul mediatic vine din dimensiunea (caracterul) de genocid, de ucidere în masă, care încadrează aceste acțiuni în categoria de crime împotriva umanității. De o tristă celebritate au parte, în aceste cazuri, călăii, cei responsabili de producerea lor.

La judecata istoriei, victimele beneficiază de acțiuni de dezhumare și identificare, de fapt, mai mult de inventariere, de numărare, pentru a reconstitui, prin dovezi, dimensiunile crimelor. Aceste dovezi vor servi, ca probe incriminante, la dovedirea și condamnarea călăilor. În același timp, acțiunile de comemorare a mulțimii de victime pot servi, prin vocile reprezentative ale urmașilor, supraviețuitorilor, la redeschiderea, în plan

simbolic, a rănilor, cultivarea traumei, la demonizarea unui Celălalt (ca personaj colectiv, Ceilalți), la identificarea Țapului Ispășitor.

Cercetarea mea a încercat să arate cum aceste teorii, aceste mecanisme rămân valabile, se aplică și funcționează și în cazul unor oameni care au fost victime ale represiunii comuniste, prin execuții izolate și cvasianonime. Uciderea s-a făcut în taină, iar cel omorât era condamnat uitării. Exhumarea și reînarmorântarea, la rândul lor, rămân evenimente cu ecou mai mult local.

Dar și în aceste circumstanțe, locale, în organizarea ritualului comemorativ se interpun diverși actori sociali și interesele lor. Reprezentanți ai unor instituții politice, sociale, culturale își negociază raportul de forțe, transformă acest eveniment în teren de competiție, în care prevalează propriile interese.

Moartea criză. Pentru cea de a treia categorie, moartea criză, am ales cazul unui tânăr nelumit de 26 de ani, mort în urma unui tragic accident. Înarmorântarea sa a transformat ritualul funerar într-o adevărată *nuntă a mortului*, eveniment care a bulversat întreaga comunitate din satul Plopiș, județul Sălaj, în toamna anului 2010.

Moartea criză se referă la cazul în care decesul taie firul unor vieți neîmplinite, adică destine care nu au apucat să parcurgă, firească, trecerea pe sub porțile și punțile celor trei Rituri fundamentale de pasaj: nașterea (botezul), nunta, înarmorântarea. Referiri la nunta mortului sunt numeroase, dar studii dedicate acestui subiect sunt puține. Desigur, un loc aparte îl ocupă aplecările asupra variantei pur spirituale, a ciobanului din balada Miorița, cel care își asumă, își descrie și transfigurează morții în nuntă, prin testamentul lăsat, oral, oii năzdrăvane: *Soarele și Luna / Mi-au ținut cununa / Brazi și păltinași / I-am avut nuntași*. despre nunta la care, *a căzut o stea*. (Alecsandri, 1967, p.88),

Despre cazuistica din teren avem două studii de referință. Primul este al lui Henri Stahl, care a scris cartea *Moartea și înarmorântarea în Gorjul de nord*, în urma unor cercetări de teren făcute în anul 1935 în Oltenia (Gorj), unde a avut ocazia să participe, ca observator, la înarmorântarea unui adolescent de 16 ani. Stahl descrie desfășurarea ritualului, cu mixtura dintre recuzita de nuntă, suprapusă peste funeralii. Scopul acestui ritual mixt este acela de a rezolva o situație conflictuală. A muri necăsătorit reprezintă o

moarte periculoasă, deoarece nu s-a realizat aspectul cel mai important al vieții. În consecință, are loc o cununie simbolică a mortului.

Dacă o persoană din această categorie moare, trebuie întreprinse două acțiuni: persoana trebuie căsătorită și, apoi, înmormântată corect. Nunta mortului le rezolvă pe amândouă. Se crede că dacă nu se realizează o nuntă simbolică în timpul funeraliilor, persoana moartă se va întoarce, pentru a-și căuta perechea. (strigoizare).

Atenția lui Stahl se concentrează, mai ales, pe obiceiul complex al bradului la înmormântare, care, în cotextul de nuntă a mortului în Oltenia de Nord, atinge formele cele mai elaborate de semnificații și de reprezentare dramatică (tăiatul în pădure, întâmpinarea bradului, cântecul bradului, împodobirea, Zorile, drumul, punerea la mormânt, sub formă de sulică).

Al doilea studiu de referință, dedicat fenomenului *nunta mortului*, este cel întreprins, în ultimul sfert al secolului XX, de către Gail Kligman, concretizat în cunoscuta carte intitulată chiar *Nunta mortului*. Terenul de investigație este nordul Transilvaniei, Maramureșul. Kligman se concentrează asupra misterului acestui ritual special (*de ce se face ?*) și îl raportează la un context larg, subliniind faptul că este întâlnit, sub diverse forme, nu doar în România, ci, în diverse părți ale lumii, cu același scop: destinul neîmplinit trebuie reparat, prin compensare. Ceea ce nu s-a făcut în viață, trebuie recuperat la întâlnirea cu moartea, pentru ca omul să plece, pe drumul fără întoarcere, împăcat cu lumea.

De altfel, ea face comparații, la nivel schematic, între ritualul nupțial și cel funerar, subliniind că tocmai existența unor secvențe cu paralelisme în semnificații permite grefarea nunții-în-moarte, astfel încât ritualul mixat să păstreze, totuși, sens și coerență. Dacă Stahl a avut prilejul, oferit de teren, de a dezvolta motivul bradului, atenția doamnei Kligman acordă un loc aparte prezenței steagului. Steagul de nuntă este integrat în funeralii, dar atingerea morții îl contaminează. Steagul este îndoliat.

În ce mă privește, am exemplificat cu ceea ce am avut eu prilejul să observ direct, în teren, ritualul morții în comuna Plopiș, județul Sălaj, la înmormântarea, în toamna anului 2010, a unui tânăr de doar 26 de ani. Ritualul a fost deosebit de complex, din mai multe cauze. Omul era în floarea vârstei. Era militar, angajat în Armată și a murit brusc, într-un accident petrecut în timpul unei aplicații militare. Tânărul era logodit cu o fată din

sat. În plus, era deja stabilită data nunții și erau fixați și nașii, care erau tot ofițeri în armată. Astfel încât, la Plopiș, practic, întreaga comunitate a fost șocată, cuplată la eveniment. Date fiind împrejurările morții și apartenența instituțională, la înmormântare au participat reprezentanți ai Armatei, până la nivel de comandant, cu grad de general. În aceste condiții, și instituțiile locale, administrative (Primăria, Prefectura), cât și religioase (Biserica), au ridicat reprezentarea la cel mai înalt nivel. Astfel, *nunta nortului* în Plopiș a devenit un eveniment complex, în care s-au mixat nu doar nunta-în-moarte, ci și diverse perspective de abordare ritualică a funerarului: religioasă (greco-catolic), civilă, militară și, desigur, tradiții populare. Cine va controla regia? Vor mai putea, în această presiune, componentele venind dinspre segmentul credințelor, ritualisticii populare, folclorice, să își facă simțită prezența? La Plopiș, răspunsul a fost afirmativ și foarte viguros.

Pomul mortului. Prezența arborelui, în special a bradului, sub formă concretă, fizică sau simbolizat pe diferite obiecte ori invocat în producții folclorice (cântece, colinde, orații, bocete), însoțește viața omului, de la naștere și până la moarte, în toate marile praguri și rituri de trecere.

Astfel, în zona cercetată, există obiceiul ca la nașterea unui copil să fie marcată/dublată și de plantarea (sădirea) unui pom (roditor) în grădină. La fel, atunci când se construia o casă nouă, în cadrul riturilor de întemeiere, o ramură sau o tulpină de brad verde se pune pe vârful acoperișului, practică răspândită, de altfel, în toată și pe un areal mult mai larg.

În cadrul recuzitei obiectelor simbolice întâlnite în ceremonialul de nuntă, alături de steag, întâlnim bradul, pus să împodobească poarta prin care mirii vor ieși din curtea protectoare a casei părintești și vor intra în lume.

Dar, cea mai bogată prezență a arborelui o întâlnim în obiceiurile legate de moarte. Vom prezenta trei ipostaze ale acestei prezențe a arborelui în cadrul funerar.

A1) Bradul care însoțește ritualul de înmormântare. Acesta este folosit atunci când moare un fecior tânăr, necăsătorit. În ultimele decenii însă, practica s-a lărgit, atât pentru bărbați, cât și pentru femei, considerați morți încă de tineri, adică până pe la vârsta de 40 de ani, căsătoriți sau necăsătoriți.

A2) Bradul/arborele la mormânt. La fel ca la naștere, și la moartea unui om există obiceiul să fie plantat un arbore, de obicei un pom fructifer (prun, măr, cireș) lângă cruce. Acest obicei este larg răspândit în mediul rural, dar și urban.

A3) Obiceiul *pomul mortului* este foarte răspândit în zona cercetată. El reprezintă, de fapt, o pomenire colectivă a tuturor celor care au murit în decursul unui interval de un an, socotit însă nu de la 01 ianuarie și până la 31 decembrie ci, după calendarul religios, de la Sărbătoarea de Paști a anului anterior și până la Paștile din anul în curs. Ziua în care se petrece această pomenire este în săptămâna Mare, înainte de Paști, în ziua de joi (Joia Mare, Joimari).

Famiile care au avut morți în acest interval aduc la biserică mai multe obiecte care țin de ritual. Un coș larg, cilindric, numit ciur. În coș se pun parastasul și mai multe pâini rituale, o sticlă cu vin, lumânări, un prosop și o bucată din coroana unui pom, de obicei prun. Se mai folosește coroana unui arbust care crește spontan, în formă de tufă, cunoscut pentru fructele sale, ca niște boabe bleumarin, numite porumbele. Acest lemn, ca un pom mic, este înfipt în colacul de parastas și este împodobit cu panglici, bomboane, biscuiți, mere, nuci. Apoi, coșurile sunt așezate pe o masă lungă. Se aprind lumânările lângă pomi și urmează slujba religioasă. În timpul slujbei de pomenire, pomii, pâinile și celelalte obiecte sunt tămâiate și stropite/udate cu vin, în timp ce sunt rostite/pomenite numele tuturor morților. Se aprind lumânări și se spun rugăciuni pentru odihna sufletelor lor. La sfârșitul slujbei, pomii sunt desfăcuți de podoabe. Dulciurile și fructele din pomi vor fi date copiilor. Din colaci, o parte se lasă la biserică, restul se ia acasă. Pomul este dus acasă și păstrat la grindă sau în pod.

Trecând prin zece secole de istorie, Phillip Aries ne arată, în monumentală sa lucrare *Omul în fața morții*, cum, civilizația Europei Occidentale a considerat, a tratat și tratează prezența Morții în societate. Evoluția acestui proces, în viziunea lui Aries, urmează trei etape.

Primele secole ale creștinismului, prin cultul față de relicvele sfinților, a dus la o familiaritate cu morții, considerați prezențe necesare și protectoare chiar în spațiul sacru (înmormântarea ad sanctos) sau în jurul acestuia, etapă numită *moartea îmblânzită*.

Evul Mediu, în schimb, adoptă un nou cod al sensibilităților, care duce la respingerea, îndepărtarea cadavrului. Este ceea ce numim *moartea sălbatică*: cadavrul este

ascuns sub un giulgiu, apoi într-un sicriu. Cimitirele, la rândul lor, sunt plasate în afara cetății (extra muros).

Acest proces culminează atunci când moartea, devenită rușinoasă, este expulzată din societate. Moartea unei persoane, din eveniment și preocupare a comunității, devine problemă privată, rezolvată intim și discret de către familia restrânsă a defunctului. Este ceea ce Aries numește *moartea inversată*, tocmai pentru a sublinia răsturnarea de paradigmă, de la abordarea comunitară, rituală, publică (în văzul și cu participarea tuturor), până la rezolvarea intimă, birocratică și anonimă, a acestei provocări, veche de când omenirea: Omul în fața Morții.

Poposind pe teritoriul României, mai ales în partea rurală, cum este și Câmpia Transilvaniei, constatăm că tradițiile dezvoltate în jurul fenomenului funerar rezistă și la început de secol XXI. Terenul descoperă cercetătorului o abundență de practici vii, care ne permit să vorbim, la nivelul complexității ritualistice, de o *hipertrofie a morții* (Mesnil, 2008, 5), care articulează sisteme coerente de comunicare, ce permit Lumii de Aici și celei de Dincolo să rămână componentele unei Cosmologii unitare. Viața și Mitul merg înainte. La aceste afirmații s-a străduit, și demersul meu, să aducă câteva argumente.